

פרויקט בן-יהודה זקוק לעזרתכם. לחצו כאן לפרטים.

ספרי לנו מה שגוי

דואל:

זכרו שאין משמעות למספרי שורה או עמוד בטקסט רציף באינטרנט. אנא ציינו מספר פסקה, ו/או העתיקו כמה מלים סביב כל שגיאה, כדי להקל עלינו למצוא את הטעון תיקון.

רשימת הגהות:

נודיע לך בדואל כשנעיין בהגהות ונתקן את הטקסט.

שלח

נשמע לשמוע מה אהבת

דואל:

ההמלצה שלך:

(אנו מפרסמים המלצות ביומן הרשת שלנו)

[YouTube](#) - פרויקט בן-יהודה: [בפייסבוק](#) | [ב](#)

[יומן הרשת של פרויקט בן-יהודה](#)

שלח

זכרונות קוטיק – פרק שלישי

[לתוכן הענינים](#)

פרק שלישי

ה'בהלה' - אייזיקל הקצב

בת אחת חיתן אהרן-לייזר בימי ה'בהלה'. לפתע פתאום התפשטה שמועה

אודות צו^[1] חדש, שעל פיו אסור יהיה לילדים ולילדות להינשא לפני הגיעם

לגיל עשרים. והצו הזה, אשר יצא בשנת תקצ"ב, 1842^[2], גרם בכל רחבי ליטא

וואלין ל'בהלה' המפורסמת. כל מי שהיו לו בת או בן בגיל שמונה חיתן אותם,

וכדי שהמשטרה לא תדע על כך, ערכו את החתונות בחשאי, בהיחבא, ללא שום גינוני טקס.

המחותנים התכנסו והביאו את הילד והילדה לבית אחד מהם, העמידו חופה בחדר בנוכחות מניין יהודים, ולסיום שתו קצת י"ש, קינחו בפרוסה של עוגת לעקעך - וזהו זה. לאחר מכן לקח עמו האב את הילד, קנה לו טלית, וכבר למחרת בבוקר התפלל הילד עטוף בטלית אך בלי תפילין.^[3] גם אבי הכלה לקח את ה"אישונת" עמו, גילח את שערותיה וחבש לראשה שביס עם סרט.^[4] ה"אישונת" וה"אישון" כלל לא ידעו כי הם מעתה זוג נשוי.

לעתים קרובות נהגו המחותנים להפגיש את הילדים - כלומר את ה'בעל' ואת ה'אישה' - כדי שיכירו טוב יותר זה את זה. בני הזוג שיחקו והשתובבו, כמובן, כדרכם של ילדים. אותם בני זוג, שהיו שכנים קודם לכן, המשיכו אפוא לשחק יחדיו, כמימים ימימה.

מפעם לפעם, תוך כדי מריבה, תלש ה'אישון' את השביס ואת הסרט מראשה של ה'אישונת', לעג לה על ראשה המגולח וצעק שיש לה שחין. הילדה שבה בוכייה לביתה, שם חבשו לה את הסרט ואת השביס מחדש, הסבירו לה כי אסור ללכת בגילוי ראש והתרו בה, כי אם שוב תבוא הביתה גלויית ראש היא תקבל מלקות. כשמלאו לבני הזוג שתיים-עשרה שנה, גילו להם כי הם בעל ואישה ואיחלו להם כי מזרעם יתברך דור ישרים. האישה למדה את כל דיני הנשים, הושיבו את שניהם ב'ייחוד',^[5] והורו להם את כל מה שמשמע מכך.

בשנת ה'בהלה' חיתנו בקאמניץ את כל הילדים. כמה בעלי בתים התאספו בערב, ועוד באותו לילה החליטו שיהיו למחותנים. ובלילה, בשעה עשר, כבר היו מעירים את הילדים משנתם: "קום לחופה", אמרו לילדים הנמים.

אייזיק הקצב סיפר - כך אני זוכר - כיצד התחתן:

"הייתי אז כבן שמונה. שכבתי במיטה וישנתי בבגדי. לפתע העירה אותי אמא: 'אייזיקל, אייזיקל, קום ולך לחופה'."

לא הבנתי מה חופה ואיזו חופה ולא רציתי לקום. אמא קראה לאבא להעיר אותי, והוא צעק כמו שאבא יודע לצעוק: 'קום, אייזיק, ולך לחופה'."

השבתי: 'אני לא רוצה ללכת לשום מקום, אני רוצה לישון'."

ואבא אמר: 'קום כבר, אני אומר לך'."

ואני השבתי: 'לא רוצה'."

מרוב כעס נתן לי אבא צביטה ואמר: 'קום!'

התחלתי לבכות. אבא הביא את המגלב והצליף בי. הייתי, כמובן, כבר ער לגמרי ועמדתי בעיניים בוכיות ורדומות.

שאלתי: 'לאן הולכים?' ואבא ענה: 'לחופה'.

'איפה חופה?' שאלתי.

ואבא השיב: 'נלך למחותן ושם תהיה חופה'.

עדיין לא הבנתי מה אבא אומר על 'מחותנים' ו'חופה', ושוב אמרתי: 'אני לא רוצה ללכת.' אבל אבא שב ולקח את המגלב בידו ואני השתתקתי.

אמא רחצה אותי והלבישה אותי במעיל, כפתרה את המכנסיים והורתה לי לחבוש את הכובע. אבל הכובע לא נמצא. איבדתי אותו איפה שהוא כשיחקתי לפני שהלכתי לישון. אז החל עניין שלם עם הכובע, ואבא אמר: 'אם לא היית צריך ללכת עכשיו לחופה, הייתי מלקה אותך כהוגן בגלל הכובע'.

בינתיים כבר הגיעו שליחים מן המחותן לברר מדוע אנחנו מתמהמהים. כולם חיפשו את הכובע, אבל הכובע לא נמצא. המהומה היתה גדולה. מה לעשות? והנה השעה כבר כמעט שתיים-עשרה. לאבא ולאמא נעשה רע בלב - הם פחדו שמא בינתיים יתחרט המחותן.

התחילו לחשוב: את מי אפשר להעיר כדי לשאול ממנו עד הבוקר כובע של נער. חשבו וחשבו ולא מצאו, ובינתיים כבר נהיה מאוחר.

ובכן, רע מאוד. אין כובע. אבא ואמא כבר לא יכולים לסבול את עגמת הנפש, אבל אין מה לעשות. בלי כובע אי אפשר ללכת לחופה. אבא הלך אפוא אל המחותן כדי לבקש לדחות את החופה למחר, משום שאישתו לא מרגישה טוב.

אבא התעכב שם ואמא לא יכלה לשבת במנוחה. השבח לאל, אבא חזר ואמר שהחופה תהיה מחר בעשר בלילה.

למחרת קנו לי כובע. בבוקר הלכתי ל'חזר' עם ה'רמולקה' [6] של אבא וסיפרתי לילדים שאבא רצה לקחת אותי לחופה, אבל כיוון שלא היה לי כובע לא הלכתי. אבל היום יקנה לי אבא כובע ואני אלך לחופה. בייניש, בנו של הפחח, סיפר שהוא דווקא כן היה אתמול בחופה. הוא עמד מתחת לחופה עם דבורה, הילדה של ברוך הנגר. הסתובבו סביבו ואמרו משהו, ונתנו לו טבעת, והוא שם אותה על האצבע של דבורה; ואביו אמר אתו ברכה, ואחר כך רקדו ואכלו עוגת לעקעך ועוגיות עם דג מלוח, וזה היה טעים מאוד.

כשחזרתי מה'חזר', חבשה אמא לראשי את כובע הגדילים החדש. שאלתי את אמא: 'מתי כבר אלך לחופה?' והיא ענתה: 'שרק לא תירדם היום כמו אתמול'.

אי אפשר היה להעיר אותך. עניתי לה: 'היום כבר לא אלך לישון לפני החופה.'

אבל בשעה תשע שוב נרדמתי, ובקושי העירו אותי מן השינה. הלכתי עם אבא ואמא לחופה. נכנסתי וראיתי שם את זיסל, ילדה שרבותי איתה בשבת שעברה בבית דודה. היא ילדה רעה ולכן הייתי איתה 'ברוגז'.

אחר כך העמידו את החופה. הובילו אותי אליה, וכעבור זמן קצר הביאו גם את זיסל והעמידו אותה לידי. ברחתי ואמרתי: 'אני לא רוצה לעמוד עם זיסל מתחת לחופה, אני ברוגז איתה.'

אמרה אמא: 'אייזיקל, הרי זו הכלה שלך.' ואני השבתי: 'אני לא רוצה את זיסל לכלה. תני לי כלה אחרת,' ולא רציתי לעמוד עם זיסל תחת החופה.

אבא החל כדרכו לדבר אתי בכעס, אבל אני לא רציתי, ואבא אמר: 'אני אשלח מישהו הביתה שיביא את המגלב ואתן לך כהוגן אם לא תעמוד מתחת לחופה, או שאמצא כאן כמה זרדים ותיכף ומיד אתן לחתן "פסק"'.^[7]

וזיסל אמרה: 'טוב מאוד. זה מגיע לו, בגלל שבשבת הוא משך לי בשערות, ואני לא רוצה לעמוד אתו מתחת לחופה.'

אותו סיפור חזר עכשיו עם הכלה. בהתחלה התחננה אמה, ואחר כך איים אביה במגלב.

בקיצור, השעות עברו וה'חתן-כלה' לא רוצים לעמוד מתחת לחופה. האורחים שנקראו למניין רצו כבר ללכת. הביאו אפוא מטאטא והתחילו לתלוש ממנו זרדים, בשבילי ובשביל זיסל. שנינו פרצנו בבכי ועמדנו בוכיים מתחת לחופה.

אמרו לי לקחת את האצבע שלה ולענוד עליה את הטבעת. אבל אני לא רציתי לנגוע באצבע שלה. אבא נתן לי סטירה ואיים עלי שוב בזרדים, ואז לקחתי את האצבע שלה, ומרוב כעס על שהכריחו אותי לעשות את זה נתתי לה צביטה והיא התחילה לבכות. ואז, כדי שכבר נשלים, אבא של זיסל נתן לה שני גולדן ואבא שלי נתן לי שני גולדן. אז לקחתי את האצבע שלה ואמרתי את הברכה עם סבא. אמרתי 'מזל טוב' והתחלתי לרקוד. אחר כך הושיבו אותי ליד השולחן יחד עם זיסל ואכלנו עוגת לעקעך וריבה.

פתאום התחילה זיסל לבכות, ואמא שלה שאלה: 'למה את בוכה, זיסעלע?'

והיא ענתה: 'אני צריכה פ...'^[8]

הובילו אותה החוצה. ואז אמרתי אני: 'גם לי יש.'

הובילו גם אותי החוצה ואחר כך הושיבו אותנו זה ליד זה. אחר כך נרדמנו

ואז לקחה אותי אחותי חיה הביתה וגם את זיסל השכיבו לישון.

אם היתה לי קצת שמחה, זה בגלל שלא הייתי צריך ללכת ל'חזר' מיום שלישי ועד יום ראשון. למחרת באו אלינו המחותנים וזיסל לארוחת צהריים. ראשה המגולח היה חבוש בשביס עד לעיניים. אמא בישלה עוף. כל השבוע לא אכלנו בשר, אלא אם כן היתה איזו שמחה, שאז היה בעל השמחה מזמין מהקצב פרה או עגל, מגיע אתו לעמק השווה ומשלם את המחיר. יש קצב אחד, ששוחט פרה קטנה אחת לכל השבוע. זהו בשר מוזמן בשביל הפריצים, הפקידים הגבוהים, הבלורים, האנשים העשירים, ואם נשאר משהו מן הבשר, הוא מוכר אותו למשרתיהם של הפריצים.

אחרי האוכל נשארה זיסל אצלנו. היא לא מצאה חן בעיני עם השביס שלה. כשהתחלנו לשחק, הדבר הראשון שעשיתי היה למשוך את השביס. והנה אני רואה - ראש לבן ומגולח. התחלתי לצעוק: 'פוי, פאָרך, פאָרך'.^[9]

היא נעלבה והתחילה לבכות. אבא כעס עלי מאוד והרביץ לי לעיניה של זיסל (אבא היה מרביץ לי לעתים קרובות). ובעודו מרביץ לי מנה אבא באוזני את העבירות שלי: 'הילד אף פעם לא ימשוך יותר את השביס של זיסל, ולא יקרא לה יותר פאָרך'...

זעקתי ובכיתי מרוב מכות: 'לא, אבא, אני לא אעשה את זה יותר!'

וזיסל הבוכייה, כשראתה שמרביצים לי, התחילה לצחוק. אחר כך לקחו אותה הביתה, ושוב היינו 'ברוגז': היא, בגלל הבושה שגרמתי לה, ואני, בגלל המכות שקיבלתי בגללה.

למחרת הלכו אבי ואמי למחותנים לארוחת צהריים, אך אני לא רציתי ללכת. המחותנים שמחו זה עם זה ואילו אני וזיסל לא נפגשנו. בשבת עשה המחותן מניין מיוחד אצלו בבית ואבא לקח אותי לשם להתפלל. קראו אותי לתורה כ'שישי', כמו שמגיע לחתן אחרי חתונתו. ליד השולחן שמעליו קוראים את התורה העמידו שרפרף, ואבא אמר יחד אתי את הברכה. אבא גם הזמין עבורי טלית קטנה^[10] אצל דוד העגלון, שיביאה מבריסק. אחרי התפילה הביאו עוגת לעקעך וי"ש. ישבנו ליד השולחן, אבל זיסל לא רצתה לשבת לידי.

וכך עברו כמה חודשים ואנחנו המשכנו להיות 'ברוגז'. ואז הגיע פסח ואמא הזמינה את זיסל אלינו. כולם כבר רצו שנשלים. אמא וגם החותנת נתנו לנו אגוזים^[11] כדי שנשחק ביחד. הייתי בן יחיד, ועל כן שאלתי את ארבע הקושיות. הדבר מאוד מצא חן בעיני זיסל. אחר כך שיחקנו באגוזים בשני ימי החג.^[12] ביום טוב האחרון של פסח הוזמנתי לביתו של המחותן. אמא הביאה אותי לשם.

כל היום שיחקתי עם זיסל, ובערב באה אמא ולקחה אותי הביתה לישון. למחרת שוב עשינו אותו דבר.

ביום טוב האחרון של פסח הפסדתי לזיסל את כל האגוזים. היא היתה חכמה ושיחקה כמעט יותר טוב ממני. התרגזתי נורא ושוב משכתי לה בשביס ובלי שרציתי צעקתי: 'פֶּאַרְךְ'!...

במעשה זה 'קניתי לי מפטיר'.^[13] זיסל הבוכייה רצה לאמה, והיא, מרוב כעס, נתנה לי סטירה. אביה של זיסל אמר שהוא כבר ידאג שאקבל מכות גם ב'חדר' מהרבי. רצתי הביתה והמחותן גם הוא בא לאבא כדי להתלונן עלי. 'איך זה ייתכן, ילד פראי שכזה. צריך פעם אחת ולתמיד להצליף בו כהוגן כדי שיזכור'.

אמרו לרבי שלי שיצליף בי כמו שצריך בגלל שמשכתי לזיסל בשביס וקראתי לה 'פֶּאַרְךְ'. הרבי קיים את ה'פסק' ביתר שאת, ומאז לא עשיתי את זה יותר - לא משכתי לה יותר בשביס ולא קראתי לה בשמות גנאי. המשכנו להיות 'ברוגז' כל השנה, עד לפסח הבא.

המחותנת שלי שוב הביאה אלינו את זיסל ושתי האמהות התאמצו לפייס בין 'בני הזוג'. השלמנו ולא רבנו יותר. השיער שלה גדל קצת והיא כבר הורידה בעצמה את השביס כדי לשחק אתו באגוזים. עד אז נהגנו לשחק בירמולקה שלי.

^[14]

כשמלאו לנו שתיים-עשרה^[15] גילה לי אבא את הסוד, שאנחנו בעל ואישה, וגם אמא של זיסל סיפרה לה על כך, ואז הפגישו אותנו. אמא לימדה את זיסל איך צריך לנהוג בבעל, ואבא לימד אותי איך להתנהג. וכך נשארנו, תודה לאל, בעל ואישה עד עצם היום הזה. אמנם היא מקללת אותי לפעמים, אבל אני כבר רגיל לזה ולא עונה לה. ועכשיו, השבח לאל, אנחנו מחתנים בת, שיהיה במזל!"

*

את הסיפור האמיתי הזה מצאתי לנכון להביא בפירוט שכזה, משום שהוא מאוד אופייני לאותם הזמנים. כך נהגו כל הזוגות. את הילד לקחו הוריו הביתה, ואת הילדה לקחו הוריה. הפגישו את הילדים כדי שישחקו, ואם הם היו שכנים, הם המשיכו לשחק יחד כמקודם. כשהתקוטטו, הוא היה מוריד לה את השביס, ואילו אביו היה מלקה אותו בזרדים של מטאטא, כמימים ימימה.

להרביץ לילדים היה דבר שכיח. על כל דבר קטן היכו אותם. אנשים היו מכים ילדים, ואפילו בעלי בתים קטנים, ואני מתכוון לבני ארבע-עשרה או חמש-עשרה, שלהם עצמם כבר היו ילדים, וכך הרביצו גם לאמהות של ילדים.

ככל שזה נשמע מוזר, צריך להודות שרוב הזוגות הללו, לאחר שהתבגרו, התרגלו זה לזה. בעל ואישה כיבדו ואהבו זה את זה. רק מיעוטם רבו ואחר כך התגרשו.

כאמור, ה'בהלה' נמשכה רק שנה אחת.^[16] כשהשמועה על הצו הגיעה לקאמניץ באו נכבדי העיר להתייעץ עם סבא כיצד לנהוג. באותם ימים ייחסו לעניין הזה חשיבות רבה, וסבא אהרן-לייזר נסע לבריסק כדי לשאול את האיספראוויניק אם ידוע לו משהו. הלה אמר שמשהו כזה אכן הגיע מהמיניסטר. לגוברנטור הגיע איזה נייר מפטרבורג ובו ביקשו השלטונות לדעת באיזה גיל מתחתנים היהודים. נודע להם שכמעט כל החיילים היהודים הם כבר אבות לכמה ילדים, ועל כן מניח האיספראוויניק שהמיניסטר יוציא צו, שיאסור על ילדים בני פחות מעשרים להינשא, והוא הדין, כמובן, גם בילדות. כשחזר אהרן-לייזר לקאמניץ החלה מיד ה'בהלה'.

בבריסק החלה ה'בהלה' עוד קודם לכן, אך אנשי קאמניץ לא ידעו על כך דבר וסמכו על אהרן-לייזר. והוא, שרצה להיות כמו כל היהודים, חיתן את בתו בגיל אחת-עשרה.^[17]

לתוכן הענינים

לדף הראשי של פרויקט בן-יהודה

[1] במקור: אוקאז, צו ממשלה.

[2] הטעות הכפולה - במקור: שנת תקצ"ב היא 1832, אך הצו יצא רק בשנת תקצ"ה (1835). על טעות זו הצביע כבר שמעון דובנוב בביקורת שפרסם ברוסית על הספר (יברייסקאיה סטארינה, 6 [1913], עמ' 413-414), אך השיבוש לא תוקן גם במהדורה השנייה. על פרשת נישואי הבהלה, ראו: י"ה היילפרין, "נישואי בהלה במזרח אירופה", יהודים ויהדות במזרח אירופה - מחקרים בתולדותיהם, ירושלים תשכ"ט, עמ' 289-309. את תיאורו האנושי-הטרגי של קוטיק יש להשוות לתיאורים סאטיריים-ביקורתיים כמו זה של מנדלי בספורו "בימים ההם" (כל כתבי מנדלי מוכר ספרים, תל-אביב תשכ"ו, עמ' רסד, רעו), או של אייזיק מאיר דיק, "הבהלה אשר היתה בעיר ההרס בשנת תקצ"ה", המתאר אירוע דומה בעיירה נייסוויז' שבפלך וילנה. ראו: ש' גינזבורג, "לקורות 'בהלה' בשנת תקצ"ה", העבר, ב (תרע"ח), עמ' 34-44 (נדפס שוב: חוליות, 1 [1993], עמ' 56-69).

[3] על פי מנהג קהילות ישראל במזרח אירופה רק גברים נשואים מתעטפים בטלית. הילד, שזה עתה נישא, התעטף אפוא בטלית אך עדיין היה פטור מהנחת תפילין, שכן טרם הגיע לגיל בר-מצווה שבו מתחייבים במצווה זו.

[4] במקור: "אָ האַרבאַנד מיט אַ טשעפּיקל". על כובעי נשים במזרח אירופה, ראו: Giza Frankel, "Notes on the Costume of the Jewish Woman in Eastern Europe", *Journal of Jewish Art*, 7 (1980), pp. 50-57. על האַרבאַנד (haarband) וטשעפּיק (czepiec), ראו: שם, עמ' 55-56; נ' פּרילוצקי, דאָס געוועט - דיאַלאָג וועגן שפּראַך און קולטור, וואַרשע 1923, על פי המפתח. מנהג צניעות קדום הוא שנשים מכסות ראשן ("שער באשה - ערוה" - ברכות, כד ע"א), אך בהלכה נקבע כי החיוב לכיסוי הראש חל רק על אישה נשואה. כדי להקל על עטיפת הראש, מקובל היה לגזוז את שערותיה של הכלה למחרת החופה, והיו שנהגו לעשות כך יום קודם לחופה, לפני הטבילה במקווה. כיוון שבדרך כלל נהגו שלא לגזוז את שיער הבנות עד לחתונתן, היתה תספורת זו לאירוע טראומטי שהונצח בספרות הזיכרונות ובספרות היפה. ראו למשל: א"ב גוטלבר, זכרונות ומסעות, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 101; י"י זינגר, יושה-עגל, תרגם: מ"ז וולפובסקי, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 29-30.

[5] ייחוד - השארת החתן והכלה לבדם בחדר סגור. המנהג הוא ליחד את הזוג הנשוי מיד לאחר החופה כדי לממש בכך את מעשה קניין האשה בידי בעלה.

[6] ירמולקה (ביידיש: יארמלקע; בפולנית: jarmulka) - מצנפת קטנה לכיסוי הראש. ראו: דאָס געוועט (לעיל, הערה 4), עמ' 111-112.

[7] פסק - בלשון הדיבור: גזר דין; עונש.

[8] "פישן"; להשתין. הקיצור במקור מפני הכבוד.

[9] פאָרד - שחין, ספחת. השו: א' בערנשטיין - ב"ו זעגעל, יודישע שפריכווערטער און רעדענסאַרטען, וואַרשוי תרס"ח, עמ' 198-199.

[10] אין הכוונה לציצית, המכונה טלית קטן, אלא לטלית, כגון זו שבה מתעטפים הגברים הנשואים בשעת התפילה, אלא שהיא בגודל קטן.

[11] "פספסח נוהגים הילדים - ובבתי דלת העם גם הגדולים - לשחק באגוזים" (י' אלזט, "ממנהגי ישראל", רשמות, א, אודיסה תרע"ח, עמ' 351; ושם פירוט שמות המשחקים). מקורו של מנהג זה בדברי התלמוד: "אמרו עליו על רבי עקיבא שהיה מחלק קליות ואגוזין לתינוקות בערב פסח כדי שלא ישנו וישאלו" (פסחים, קט ע"א).

[12] בשל ספק קדום במועד קידוש החודש נוהגים עד היום בארצות הגולה לחגוג "יום טוב שני של גלויות" בימים השני והשמיני של פסח (וכן בשבועות ובסוכות).

[13] "קניתי לי מפטיר" - כלומר: חרצתי את גזר דיני. "מפטיר" הוא כינויו של מי שעולה אחרון לתורה בשבתות ובימים טובים ומברך על פרק הנביאים ("הפטרה") הנאמר

לאחר קריאת התורה. עלייה זו נחשבה מכובדת במיוחד, והיא ניתנה לבעלי בתים ולעשירים ש"קנו" אותה בנדבת כסף.

[14] השו: "יארמולקע שהוא מלאה אגוזים וזכה בהן חבירו, והקדים הקונדס ותפס לעצמו לא מפקינן מיניה" (מ' זלקין [מהדיר], ספר הקונדס, ירושלים תשנ"ז, עמ' 62).

[15] על פי ההלכה, מגיל שתיים-עשרה ואילך יוצאת הבת, במגבלות מסוימות מכלל "קטנה" והיא ראויה לקבל קידושין (רמב"ם, משנה תורה, הלכות אישות, פרק ב, הלכות א-ג); וראו להלן, פרק ה, הערה 24.

[16] במקומות אחרים נמשכה ה"בהלה" תקופות קצרות יותר - שבועות או חודשים, ראו: היילפרין, נישואי בהלה במזרח אירופה (לעיל, הערה 2), עמ' 306. היילפרין העריך כי

בשנת 1835 נישאו בתחום המושב היהודי בין עשרים לשלושים אלף איש.

[17] בת זו, דבורה, נישאה לברל-בנדט, ראו להלן בפרק יב, סמוך להערה 2, ובפרק יג, בראשיתו ובסופו.